

ИРАНДАҒЫ ЯДРОЛЫҚ КЕЛІСІМ ДАҒДАРЫСЫ

2015 жылы Барак Обама кезінде қол қойылған «Бірлескен кешенді іс-қимыл жоспары» (JCROA) келісімі 2017 жылы Америка құрама штаттарының (АҚШ) президенті болып сайланған Дональд Трамптың бірнеше рет сынына ұшыраған болатын. Келісімнің Иранның баллистикалық зымыран бағдарламасын қамтымайтынын білдіріп, оны тарихтағы ең нашар келісім деп бағалаған Трамп басқа елдердің қарсылығына қарамастан, 2018 жылы 8 мамырда АҚШ-тың келісімінен шыққанын, ал, қараша айында мұнай сатып алуға тыйым салумен қатар, Иранға қарсы санкциялардың қалпына келтірілгенін жариялады. АҚШ-тың бұл шешіміне наразы болған Иран мен басқа да «P5+1» (АҚШ, Ресей Федерациясы, Ұлыбритания, Франция, Қытай және Германия) мүшелері АҚШ-тың қатысуынсыз келісімді сақтауға тырысатындарын мәлімдеді.

Керісінше, 2019 жылы санкциялар күшейтілген кезде Иран келісім бойынша міндеттемелерін біртіндеп азайтатынын жариялап, ядролық зерттеулерге, центрифугаларға және уранды байыту деңгейлеріне қойылған шектеулерді алып тастап, сәйкесінше уранды молайтып, келісімнің шектеулерін бұза бастады. Иран «егер тараптардың бірі JCROA талаптарын елеулі түрде орындамаса, екінші тарап өзінің шарттық міндеттемелерін толық немесе ішінара орындамауға құқылы» екендігін еске салды.

Иранның ядролық бағдарламасы төнірегіндегі дағдарысты шешу үшін JCROA күшіне енгеннен бері алты жылға жуық уақыт өтті. Келісім нәтижесінде екі жақ ортақ мәселеде кездесіп, Иранға қарсы жылдар бойы салынған санкцияларды кезек-кеземен алып тастау және оның алдын алу үшін Батыс қалағандай Иранның ядролық бағдарламасы бәсеңдеп, бақылауға алынды. Тегеран ядролық қаруға ие болудан бас тартты. Осы тұрғыда Иран бейбіт мақсатта ядролық зерттеулер жүргізу және уранды байыту шегін ең жоғары дегенде 3,67% деңгейінде ұстау үшін Арақтағы реакторды қайта құрылымдауға мәжбүр болды. Өйткені, егер Иран өзінің белгіленген уран байыту мүмкіндігінен асып кетсе, ядролық қару жасау мүмкіндігіне ие болады да, аймақта және халықаралық аренада ықтимал қауіп ретінде қарастырылады.

2020 жылдың қарашасында АҚШ президенті болып сайланған Жозеф Байден Иранмен «ядролық келісімді» сақтауды жақтап, АҚШ келісімге оралып, келісім шарттарын орындауы керек деп санайды. Бүкіл әлем, әсіресе, Батыс, қауіпсіздік мақсатында Иранның ядролық қаруға ие болуын қаламаса да, Иранның ядролық қаруға ие болу мүмкіндігі бірінші кезекте қауіпсіздік мәселелерінен туындайды. Өйткені орналасуына байланысты қастығыс аймағының орталығында орналасқан Иран басқа мемлекеттер сияқты өзінің ұлттық мүдделерін мен қауіпсіздігін қорғауды мақсат етеді. Осы тұрғыда ол әзірлеп жатқан ядролық бағдарлама тежеу

құралы ретінде әрекет ете отырып, халықаралық аренада өзінің ұстанымы мен саудалық күшін нығайтады.

Екінші жағынан, Ибрагим Рейси 2021 жылы маусымда Иран президенті болып сайлануымен ол өзінің «қалыпты консервативті» тұлғасымен таныла бастады, әрі 8 жылдық билігі кезінде Батысқа қарсы қалыпты саясат жүргізген Хасан Руханидің дәуірі ресми түрде аяқталды. Осылайша, Батыстан алшақ саясатымен танылған консерваторлар 8 жылдан кейін билікке қайта келді. Дегенмен, Иранның жоғарғы консервативтік жетекшісі Әли Хаменеиге жақындығымен танымал болған Иран президенті үшін келіссөздерді тоқтатып, АҚШ пен Иранның бас қосып, ортақ тіл табуы қиын әрі ұзақ уақытты қажет ететін сынайы. Батыс шенеуніктері Иранның ядролық іс-әрекеттерінің ілгерілеуі Байден әкімшілігінің сыртқы саясаттағы басты мақсаты – 2015 жылғы ядролық келісімді қайта жандандыру үмітін жоққа шығарады деп алаңдауда.

JCROA-ны сақтау және Иранды қайта құру жөніндегі келіссөздер Трамптың орнына Байден АҚШ президенті болғаннан кейін 2021 жылдың мамырында басталды. Байден АҚШ келісімге қайта қосылып, егер Иран өз бұзушылықтарын жойса, санкцияларды алып тастайтынын айтқанымен, оның ирандық әріптесі Ибрагим Рейси АҚШ бірінші қадамды жасауы керек екенін атап өтті.

Бұған қоса, Батыс дипломаттары Иран өз талаптарын арттырып, АҚШ 2018 жылы келісімнен шыққаннан кейін Трамп әкімшілігі салған санкцияларды алып тастауды талап етіп жатқанын айтты, сондай-ақ Иранның ядролық қызметін тежеу және келісімді орындауға қайта оралу үшін қабылдаған қадамдарынан бас тартқанын мәлімдеді. Осылайша АҚШ Иранның ядролық келісімді орындамауына Иранға экономикалық қысымды күшейтуге әрекет жасау арқылы жауап береді.

Байден әкімшілігі оны келісімді қалпына келтіру үшін платформа ретінде пайдаланғысы келетінін білдірсе де, одан кейін ұзағырақ және күшті келісім туралы келіссөздер жүргізуге ниет білдірген, дегенмен Тегеран Байден әкімшілігін келісімді қалпына келтіруге тырысса да Трамп дәуіріндегі санкцияларды қолдануды жалғастырғаны үшін бірнеше рет сынға алды. Сәуірден маусымға дейін созылған келіссөздердің алғашқы алты раундында Америка Құрама Штаттары Иран экономикасына, оның ішінде энергия экспортына, банктерінің көпшілігіне және теңіз секторына салынған санкцияларды, тіпті шетелдегі банктік шоттарда қамалған мұнай кірістерінің ондаған миллиард долларына дейін алып тастауға дайын екенін білдірді. Иран ядролық отынның қазіргі үлкен қоры мен ядролық отын өндіретін центрифугалардың санын азайту және Фордодың жерасты ядролық нысанында байытылған уран өндірісін тоқтату жолдарын талқылауы

керек. Алайда жаңа үкімет тұсында Иранның ұстанымы қатайып, осы міндеттемелердің кейбірінен шегініп кеткені белгілі. Еске сала кетейік, 2021 жылдың қарашасында Иран, АҚШ және басқа да ұлы державалар арасындағы ядролық келіссөздер Венада қайтадан басталды.

Сондай-ақ, Иран адам құқықтарына және JCROA-дан босатылған баллистикалық зымырандарға қатысты санкцияларды алып тастаумен қоса, барлық санкцияларды толығымен алып тастауға ұмтылады. Бұған қоса, ол келісімнің экономикалық пайдасын көре бастау үшін АҚШ-тың алдымен барлық санкцияларды алып тастағанын қалайды және одан әрі Вашингтонның АҚШ-тың болашақта ядролық келісімнен қайта шықпайтынына кепілдік беруі керектігін талап етеді.

Атом энергиясы жөніндегі халықаралық агенттіктің (МАГАТЭ) 2021 жылғы 17 қарашадағы есебіне сәйкес, Иранның байытылған уран қоры рұқсат етілгеннен әлдеқайда көп екені көрінеді. Мысалы, 20% байытылған U-235 қоры МАГАТЭ-нің 2021 жылғы 7 қыркүйектегі есебімен салыстырылғанда, 85 келіден 114 келіге дейін өскен сияқты. Хабарларға қарағанда, Иран 60% таза байытылған уран қорын 10 келіден 17,7 келіге дейін арттырды, бұл ядролық бомбаға қажетті деңгейден сәл төмен. Осы деңгейге дейін байытылған уран көлемді қауіп тудырады, өйткені оны қару-жарақ деңгейіне дейін яғни, 90%-дық U-235 деңгейіне дейін жылдам жеткізуге болады. Сондықтан JCROA ядролық келісімі бойынша Иранға уранды 3,67 пайыздан жоғары байытуға тыйым салынады, бұл ядролық энергетикалық реакторлар үшін тиісті деңгей. Иран JCROA келіссөздеріне дейін уранды 20%-ға дейін байытқан болса, 2021 жылдың сәуірінде оны 60%-ға дейін байыта бастады. Ол сондай-ақ Фордодың байыту жұмыстарын қайта бастады; центрифугалардың рұқсат етілгеннен көп жетілдірілген түрлері орнатылуда; ядролық қарудың маңызды материалы болып табылатын байытылған уран металын өндіруге қадамдар жасалды. Сонымен қатар, Иран МАГАТЭ-нің кепілдіктер туралы келісіміне қосымша хаттаманың орындалуын тоқтату арқылы халықаралық тергеушілердің қол жеткізудің айтарлықтай қысқартты.

Қазірге дейін жалғасын тапқан келіссөздер сәтсіз аяқталса және Иранның келісімді бұзғаны расталса, Біріккен ұлттар ұйымының барлық санкциялары 5 жылға ұзарту мүмкіндігімен 10 жылға автоматты түрде қалпына келтіріледі. Бұл Таяу Шығыстағы дағдарыстың шиеленісіп бара жатқанын және жылдар өткеннен кейін қол жеткізілген ядролық келісімнің босқа кеткенін білдіреді. Аймақтағы дағдарыстың одан әрі шиеленісіп кетпеуі және халықаралық мәселеге айналмауы үшін Еуропалық Одақ, Ресей және Қытай сияқты актерлар JCROA-ны қайтадан сақтауға және АҚШ пен Иранды ортақ келісімге келтіруге күш салады деп күтілуде.

Саясат, сыртқы қатынастар және қауіпсіздік

- 2021 жылы 28 желтоқсан күні Тәуелсіз мемлекеттер достастығына (ТМД) мүше мемлекеттердің басшылары Санкт-Петербургте өткен байырғы кездесуде 2021 жылғы ынтымақтастық нәтижелерін қорытындылады. Қатысушылар қолданыстағы ынтымақтастықты нығайту мен дамыту жоспарларын және бірлескен жобаларды жүзеге асыруды талқылады. Кездесуде Беларусьтан кейін ТМД-ға төрағалық етуді Қазақстан қабылдады. ТМД Үкімет басшылары кеңесінің келесі отырысы 2022 жылдың мамыр айында Нұр-Сұлтанға өтеді (Kazinform, 01.01.2022).
- Ресей президенті Владимир Путин түрік әріптесі Режеп Тайып Ердоғанмен телефон арқылы сөйлесті. Мемлекет басшылары екіжақты ынтымақтастықты қарастырып, екі ел арасындағы өзара тиімді серіктестікті одан әрі нығайтуға бел байлауларын қуаттады. Аймақтық мәселелер мен халықаралық оқиғалар, соның ішінде Оңтүстік Кавказдағы жағдай және тараптардың Сирия мен Ливия дағдарыстарын шешудегі күш-жігері бағаланды (TASS, 02.01.2022).
- Молдова президенті Майя Санду Молдовада қазір «НАТО-ға кіру әрекеті» жоқ екенін және Конституцияға сәйкес Молдова бейтарап мемлекет екенін мәлімдеді. Ол сондай-ақ, Молдованың Еуропалық Одақпен (ЕО) қарым-қатынасын нығайту жоспары бұл елдің Ресеймен «конструктивті және прагматикалық» диалогқа бара алмайды дегенді білдірмейтінін айтты. Президент Ресейден Молдоваға да осындай құрметпен қарауды қалайтынын айтты (News.liga.net, 28.12.2021).
- Қазақстан премьер-министрі Асқар Мамин Әзірбайжан премьер-министрі Абдулла Ариповпен онлайн кеңес өткізді. Тараптар ынтымақтастық жөніндегі бірлескен үкіметаралық комиссияның 19-отырысында келісімдердің орындалу жай-күйін қарады. Сондай-ақ «Орталық Азия» халықаралық өнеркәсіптік кооперация орталығын іске асыру барысы бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстар талқыланды. Үкімет басшылары орта мерзімді перспективада екіжақты сауда көлемін 10 миллиард долларға жеткізу міндетін алға қойды (Kazinform, 30.12.2021).
- Тәжікстанның Сауд Арабиясы корольдігіндегі Елшісі және Тәжікстанның Ислам ынтымақтастық ұйымындағы (ИБҰ) тұрақты өкілі Акрам Карими Жидда қаласында ИКУ-ның жаңа бас хатшысы Хисейн Брахим Тахамен кездесті. Тараптар Тәжікстанның ИКУ-мен ынтымақтастығы мен ИБҰ аясындағы ынтымақтастықты кеңейту жолдарын талқылады. Тараптар сонымен қатар Ауғанстандағы жағдай мен Ауғанстан халқына гуманитарлық көмек көрсету тетіктерін, сондай-ақ, біркатар халықаралық және өңірлік мәселелер бойынша пікір алмасты (ASIA-Plus, 29.12.2021).
- Әзірбайжан Сыртқы істер министрі Жейхун Байрамов ресейлік әріптесі Сергей Лавровпен телефон арқылы сөйлесті. Министрлер Мәскеуде өткен 3+3 кеңес механизмінің құрылтай жиналысы мен Әзірбайжан мен Армения өкілдерінің кездесуі туралы пікір алмасты. Тараптар сондай-ақ екіжақты қарым-қатынастардың күн тәртібіндегі өзекті мәселелерді және өзара қызығушылық тудыратын басқа да мәселелерді талқылады (Azertag.az, 30.12.2021).

Экономика, қаржы және энергия

- 2021 жылдың алғашқы 10 айында Қазақстан мен Әзірбайжан арасындағы екіжақты тауар айналымы өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 33%-ға артып, шамамен 3 миллиард долларға жетті. Қазақстанның экспорты 2,2 миллиард долларға жетсе, импорты 833 миллион доллардан асты. Қазақстанның Әзірбайжанға экспорты негізінен бидай, ұн, өнеркәсіп өнімдері, түрлі металдар мен минералдар, тоқыма және пластикалық материалдардан тұрады. Екі елдің өзара тауар айналымын 10 миллиард долларға жеткізуге дайын екені белгілі болды (Qazaq TV, 29.12.2021).
- 2021 жылдың бірінші жарты жылдығында Қытайдың Қазақстанға салған инвестициясы өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 64%-дан астамға өсіп, 500 миллион доллардан асты. Қытай Қазақстан экономикасына ең көп инвестиция салатын 5 елдің тізбінде. Екі ел бірлесіп жалпы құны 21 миллиард доллардан асатын 52 жобаны жүзеге асырды, оның ішінде жалпы құны 4,3 миллиард долларды құрайтын 18 жоба іске қосылды. Жалпы Қытайдың соңғы 15 жылда елге салған инвестициясы 20 миллиард долларға жетті (Qazaq TV, 27.12.2021).
- Әзірбайжан Орталық банкінің есебіне сәйкес, елдің сыртқы қарызы ұлғаюын жалғастыруда. 2021 жылдың 1 қазанындағы жағдай бойынша қарыз жыл басындағы 33,8 миллиард доллардан 37,6 миллиард долларды құрады, бұл 11%-ға немесе 3,7 миллиард долларға өсті. Елдің сыртқы қарызы 7%-ға немесе 1,5 миллиард долларға өсіп, 22,9 миллиард долларға, ал кепілдендірілмеген сыртқы қарызы 18%-ға немесе 2,2 миллиард долларға өсіп, 14,7 миллиард долларға жетті (Kup.uz, 27.12.2021).
- Тәжікстанның Электр энергиясын тарату ұлттық компаниясының мәлімдемесіне сәйкес, Тәжікстан мен Ауғанстан 2022 жылы Тәжікстаннан Ауғанстанға электр энергиясын жеткізу туралы келісімге қол қойды. Бұл келісімге сәйкес, Тәжікстан Ауғанстанға келесі жылдың мамырынан қыркүйекке дейін тәулігіне 400 мегаваттқа дейін электр қуатын береді. Осы орайда, Тәжікстан 2021 жылдың алғашқы 11 айында Ауғанстанға шамамен 94 миллион долларға электр энергиясын экспорттағанын айта кеткен жөн. Бұл көрсеткіш өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 80%-ға жоғары (Asia-Plus, 28.12.2021).
- 2021 жылы Әзірбайжанның халықаралық сауда көрсеткіштерінде оң өзгерістер болды. Ел Түркия және Ресеймен сауда көлемін, әсіресе 2021 жылдың қаңтар-қараша айларында арттырды. Әзірбайжан мен Түркия арасындағы екіжақты сауда айналымы 4,1 миллиард долларға жетті. Оның ішінде экспорт 2,5 миллиард доллар болса, импорт 1,6 миллиард долларды құрады. Әзірбайжан мен Ресей арасындағы сауда көлемі 2,6 миллиард долларды құрады. Оның 802,2 миллион доллары экспортқа, 1,8 миллиард доллары импортқа тиесілі. Түркия мен Ресей Әзірбайжанның сәйкесінше екінші және үшінші ірі сауда серіктестері болды (AzerNews, 29.12.2021).
- Украина премьер-министрі Денис Шмигаль 2021 жылы халықаралық қаржы институттары Украинаға шамамен 2,5 миллиард доллар бөлгенін мәлімдеді. Премьер-министр бұл қаражат елдің белсенді ынтымақтастығының жемісі екенін және Украина экономикасына деген сенімді көрсететінін айтады. Инвесторлар тізімі Халықаралық валюта қоры (ХВҚ), ЕО, Дүниежүзілік банк, Еуропалық инвестициялық банк, Еуропалық қайта құру және даму банкінен тұрады. Қараша айында Украина ХВҚ-дан «Стэнд-бай» бағдарламасы бойынша 699 миллион долларлық екінші көмек пакетін алды (Ukrinform, 29.12.2021).

Қоғам және мәдениет

- Қазақстан тарихы мен мәдениетін насихаттайтын «Қазақстандық көрме алаңдары» халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінде жұртшылық үшін ашылды. Көрме кеңістігі күрделі жөндеуден өтті және оның ашылуы Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығымен тұспа-тұс келді. «Мәскеу қалпына келтіру-2021» беделді байқауы қарсаңында қазақстандық көрме кеңістігі қаладағы ең үздік реставрация нысаны болып танылды. Қалпына келтіру жұмыстары Қазақстанның Ресейдегі Елшілігінің тікелей қатысуымен өтті (The Astana Times, 29.12.2021).
- Әзірбайжаннан ауған халқына жіберілген гуманитарлық жүк Ауғанстанның Мазари Шариф қаласында салтанатты түрде жеткізілді. Жалпы салмағы 4000 тоннаны құрайтын жүк Ауғанстандағы жаппай ашаршылықтың алдын алу және ұн, қант, күріш, көмір, киім-кешек, отын және басқа да қажетті тауарлардан тұратын елді қазіргі экономикалық жағдайдан шығаруға көмектесу үшін жасалған. Ресми рәсімге Ауғанстан Ақылшарық үкіметі Сыртқы істер министрінің орынбасары Шер Аббас Станикзай мен Балх облысының әкімі Қудратилла Әбу Хамза қатысты (Centralasia.news, 27.12.2021).
- Біріккен ұлттар ұйымының Түрікменстандағы Елдік тобы ел азаматтарының коронавирус инфекциясы туралы хабарлар болуы мен сауаттылығын арттыру үшін біркатар ақпараттық іс-шараларды бастады. Бұл ақпарат жалған ақпаратпен күресуге, сондай-ақ азаматтардың жалған ақпарат беру процесін тиімді басқаруға көмектеседі. Іс-шаралар барысында қатысушылар сарапшыларға сұрақтар қоюға және индет туралы ортақ идеяларға қатысты алаңдаушылықтарымен бөлісуге мүмкіндік алды (Centralasia.news, 30.12.2021).
- Бішкекте «Жаңа халықаралық тәртіптегі ынтымақтастықтың 30 жылдығы: тәжірибе және дамудың жаңа тұжырымдамалары» атты дөңгелек үстел отырысы өтті. Шараны Конфуций институты мен Жүсіп Баласағұн атындағы Қырғыз ұлттық университеті Қырғыз-қытай факультеті ұйымдастырды. Кездесуге қатысушылар Қырғызстан мен Қытайдың соңғы 30 жылдағы өзара іс-қимылдың барлық салаларындағы қарым-қатынасын және оны кеңейтудің ықтимал жолдарын айқындады (Kabar, 29.12.2021).
- Анкарада «Халықаралық қазақ тарихы, мәдениеті және тілі құрылтайы» өтті. Шарға Қазақстанның Түркиядағы Елшісі Абзал Сапарбекұлы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Өкілетті кеңес төрағасы, профессор, доктор Мұхиттин Шімшек, Қазақстанның ТҮРКСОЙ-дығы өкілі Бақытжан Омаров және екі елдің басқа да ғалымдары қатысты. Шарға қатысушылар Қазақстан тарихы мен мәдениетінің өзекті мәселелерін талқылап, екі ел арасындағы мәдени байланысты одан әрі дамытудың маңыздылығын атап өтті (ҚазАқпарат, 28.12.2021).
- Түркия елдегі ірі ауруханаларда отандық Turkovac вакцинасы арқылы COVID-19-ға қарсы вакцинацияны бастады. Бұл Түркияны COVID-19 вакцинасын шығаруға қабілетті тоғыз елдің біріне айналдырды. Қарастырылып отырған вакцина Кайсерідегі Эрджис университетімен және Түркияның Денсаулық сақтау министрлігімен бірлесіп жасалған. Түркия президенті Режеп Тайып Ердоған да вакцинаны бүкіл әлемге қолжетімді етуге уәде берді (Anadolu Ajansi, 30.12.2021).